

Саргаишкеев Ж.К.

СИНОНИМ МАСЕЛЕСИНИН ТИЛ ИЛИМИНДЕ КАРАЛЫШЫ

Лексикалык проблемалардын ичинен синонимика маселеси өзүнүн татаалдыгы жана актуалдуулугу менен айырмаланат.

Коомдук турмуштун өнүгүшү менен бирге тилдин лексикалык составы өнүгөт, өзгөрөт. Синонимдер тилдин сөздүк составын толуктайт, байытат. Аны туура пайдалануу айтылуучу ойдун мазмунун жакшыртып, тактап көркөмдөп, сүйлөөчүнүн канчалык деңгээлдеги тарбиясын, маданиятын көрсөтүп турат.

Объективдүү чындыктагы бир көрүнүштү, кубулушту билгизген, айтылышы да, жазылышы да ар башка, бирок кошумча маанилери, стилистикалык сапаты ж.б. боюнча айырмаланган сөздөр синонимдер деп аталат.

Синонимдер деген термин гректин *synonimous* – атташ, маанилеш деген сөзүнөн алынган. Синонимдер маселесин ар бир сөз түркүмү боюнча изилдөө ошол эле сөз түркүмдөрдүн ар биринин синонимдеринин өзгөчөлүктөрүн терең үйрөнүүгө мүмкүнчүлүк берет.

Тилде синоним сөздөрдүн көп болушу анын көркөмдүк каражаттарынын да ошончолук ар түрдүү экендигин көрсөтөт. Бирок, синонимдер дайым эле бирдей мааниде болуп, бардык учурларда бири-биринин ордуна колдонула бербейт. Синонимдер ошол сүйлөмдүн түзүлүшүнө, маанисине, сүйлөмдөгү сөздөрдүн ич ара байланышына жараша, белгилүү бир ыгына, ылайыгына, ошол сөздөрдүн активдүү же пассивдүүлүгүнө карай колдонулат.

М: сүйлө-айт-де жана оору-какша-сызда деген сөздөр өз ара бири-бирине карата синонимдеш сөздөр. Анын көңүлдөгүсүн айтып жатат. Анын көңүлдөгүсүн сүйлөп жатат. же болбосо: Сай-сөөгүмдү какшатып жиберди. Сай-сөөгүмдү сыздатып жиберди, - деп айта берүүгө болот. Мында сүйлөм мааниси стилистикалык колдонулушу жагынан эч кандай өзгөрүүгө учураган жок. Бирок, ушул эле сүйлөмдөрдү: Анын көңүлдөгүсүн деп жатат же сай-сөөгүмдү оорутуп жиберди деген сыяктуу кылып колдонууга болбойт. Мурдагы уккулуктуу, көркөм жакшынакай сүйлөмдүн ордуна, уккан адамдын кулагына өөн учураган, күлкү келтирерлик, жагымсыз сүйлөмдөр келип чыкты. Демек, синонимдерди дайыма эле ар кандай контексте орун алмаштырып колдоно берүүгө мүмкүн эместиги жогорку салыштыруудан улам ачык белгилүү болуп турат.

Синонимдерди окутуунун максаты – элибиздин нечен кылымдан бери өнүгүп келе жаткан сөз байлыгын жаш муундарга жеткирүү болгондуктан, синонимдерге терең изилдөө жүргүзүү аркылуу сөздүктөрдүн сапатын жогорулатууга да болот.

Синонимдик сөздүктөр тилдин лексикасын стилдик жактан үйрөнүүгө зор түрткү берет. Синонимдерди өз орду менен пайдалануу, ойлогон ойдун көркөм деңгээлин жогорулатып, чеберчиликти арттырат.

Орус тил илиминдегидей эле түркологияда лексикалык синонимдер маселеси жаңы пайда болгон көрүнүш эмес. Түрк тилдеринин көпчүлүгүндө кийинки жылдары синоним маселеси көбүрөөк жана тереңирээк изилдене баштады. Түрк тилдери боюнча изилдөөчү

окумуштуулар синоним проблемасына карата бир кыйла эмгектер жаратышты. Атап айтканда

О.Жумашев (1971), В.Мескутов (1962), А.Болгонбаев (1970,1962,1957), Б.Т.Абдулдаев (1965), С.Исамухамедова (1963), Ш.С.Ханбикова (1962), С.К.Кенесбаев (1962), Г.Мусаев (1962) ж.б. ушул сыяктуу эмгектер жаралып түркологияга баалуу салымдар кошушту. Синонимдер маселесине казак тилчиси А.Болгонбаев бир катар эмгектеринде токтолгон. «Казак тилиндеги зат атоочтук синонимдер» деген китебинде казак тилинде 1950-жылдан баштап гана синонимдерге негизги көңүл бурула баштагандыгын айтат.

А.Болгонбаев синонимдердин шарттуу белгилерине, синонимдик катар деген эмне деген сыяктуу суроолорго кеңири токтолгон. Доминантага түшүнүк берген зат атоочтук синонимдерди 4 түргө бөлгөн:

1. туруктуу синонимдер;
2. контекстик же шарттуу синонимдер;
3. маанилик синонимдер;
4. стилистикалык синонимдер;

Ал эми «Казак тилиндеги синонимдер сөздүгүндө» синонимдер айтылуучу ойду так, даана көркөмдөп жеткирүүдө зор роль ойной тургандыгын белгилейт. Сөздүктө синонимдер алфавит боюнча жайгаштырылып, биринчи орунга синонимдердин доминантасы коюлган. Мындан тышкары автор синонимдердин морфологиялык белгилерин, алардын типтерин, түрлөрүн белгилеп, ар бир сөз түркүмүнүн синонимдеринин өзгөчөлүктөрүн көрсөтөт. Ал синонимдерди үч топко бөлөт:

1. Маанилеш синонимдер
2. Стилистикалык синонимдер
3. Маанилеш-стилистикалык синонимдер

Этиштердин ар кандай өзгөчөлүктөрүн эске алып, этиштик синонимдердин бир канча семантикалык айырмачылыктарын белгилейт. Аталган эмгектердин автору синонимге төмөндөгүдөй аныктама берет: «Айтылышы ар түрдүү, берген маанилери жагынан өз ара жакын, бирок ар биринин өзүнө таандык маанилик, стилдик, эмоционалдык өзгөчөлүктөрү бар сөздөр синонимдер боло алышат» [1]

Түрк тилдеринде синонимдерди изилдөөчү окумуштуулардын дээрлик көпчүлүгү синонимдердин классификациясын үч топко бөлүштүрүүнү колдошот. Алардын кээ бирлери [2] синонимдердин үчүнчү тобун эмоционалдуу-экспрессивдүү синонимдер деп аташса, экинчи бирөөлөр [1] семантикалык-стилистикалык синонимдер деп аташат.

Кыргыз тил илими – түркологиянын ажырагыс бир бөлүгү. Кийинки учурда түрк тилдер тобуна кирген кыргыз тилинде да синонимдер маселесине көп көңүл бурула баштады. Бирок түрк тилдеринде синонимдер маселесине арналган саналуу гана макалалар, диссертациялык эмгектер бар: И.Н.Бажина: «Кыргыз тилиндеги омонимдер жана синонимдер» [3], С.Давлетов «Кыргыз тилиндеги синонимдер» (1955), С.Давлетов ж.б. «Кыргыз тилинин грамматикасы» (1968), И.А.Батманов ж.б. «Азыркы кыргыз тили»

(1956), Б.Суранчиева «Кыргыз тилиндеги синонимдер» (1965), «Синонимдер жөнүндө учкай сөз», К.К.Сартбаев «Лексикалык синонимдер» (1971), Ж.Осмонова «Идиомалардын синонимдери жөнүндө», «Кыргыз тилиндеги идиомалар», К.Дыйканов «Кыргыз тилинин таблицалары» (1971), Ш.Жапаров «Азыркы кыргыз тилиндеги синонимдер» (1971) ж.б.

Кыргыз тилиндеги синонимдер маселеси И.А.Батманов, Г.Бакинова, Ю.Яншансиндин «Азыркы кыргыз тили» (1971) деген жогорку окуу жайлары үчүн арналган эмгегинде каралгандан кийин, мектеп программасына биринчи жолу 1957-жылдан баштап киргизиле баштаган (1957). «Азыркы кыргыз тилинде» И.А.Батманов ж.б. «Синонимдер айтылышы боюнча бири-бирине окшобогон, мааниси жактан бирдей жана жакын сөздөр», - деп беришкен. Алар синонимдерди эки топко бөлөт:

а) маанилери бирдей, бирок кээ бири колдонулса, экинчиси колдонулбай турган сөздөр;

б) маанилери бири-бирине жакын, бирок маани жактан барабар эмес синоним сөздөр. Ошондой эле синонимдердин жасалыш жолдорун көрсөткөн.

С. Давлетовдун «Кыргыз тилиндеги синонимдер» [4]аттуу макаласында ошол мезгилдеги синонимдерди изилдөөдө кетип жаткан орчундуу кемчиликтер жөнүндө айтып, Бажинанын «Мугалимдерге жардам» (1990) журналына чыккан макаласын талкуудан өткөргөн. Бажина тарабынан көп маанилүү сөздөр жана фразеологизмдер, синонимдердин лексикалык жана синтаксистик синонимдер болуп өз ара экиге бөлүнүшү, түзүлүш өзгөчөлүктөрү жөнүндөгү бир катар маселелер, көз жаздымында калтырылгандыгы белгиленген. Ошонун натыйжасында өз ара синоним боло албаган сөздөр да синоним катары каралган: Малчы, бадачы, уйчу, койчу, жылкычы. Мында, а) койчу, уйчу, жылкычы – ар түрдүү кесиптеги ар башка адамдарды билгизет. Ошондой эле аларды биринин ордуна экинчисин колдонууга болбойт.

б) Лексикалык маанилери жактан бирдей эмес, малчы – абстракттуу, калганы конкреттүү. Мындай жаңылыштык кыргыз тилиндеги бир нече сөздүн орус тилиндеги бир эле сөзгө эквиваленттүү болушунан жана ар бир тилдин жекече өзгөчөлүгү эске алынбагандыктан пайда болгондугу белгиленген. Мындан тышкары, синонимдердин мүнөздүү белгилери берилген лексикалык жана синтаксистик синонимдердин аныктамасы айтылган. Мындагы синтаксистик синоним Б.Суранчиеванын макаласында контекстик синоним деген термин менен берилген. Жогорудагы суроолорду чечмелеп бергенден кийин, С.Давлетов синоним боюнча бирдей түшүнүктү берсе да, бири-биринен кошумча мааниге ээ болуусу аркылуу айырмалана тургандыгын көрсөтөт.

Педагогикалык окуу жайлары үчүн арналган «Кыргыз тилинин грамматикасында» синонимдер маселеси каралып: «Синонимдер деп айтылышы, тыбыштык түзүлүшү ар башка, бирок маанилеш же бири-бирине өтө жакын сөздөрдү айтабыз». Бул окуу китепте синонимдердин жалпы мааниси менен бирге ар биринин өзүк мааниси да боло тургандыгы ар кандай жолдор менен синонимдердин байышы белгиленген. Б.Суранчиева синонимдер маселесине диссертациялык эмгегинде бир кыйла кеңири токтолгон [5].

Лексикологиялык проблемалардын ичинен синонимика маселеси өзүнүн татаалдыгы, актуалдуулугу менен айырмаланат. Синонимдик катар бир нече сөздөн туруп, анын ичинде бирөө негизги, б.а., доминанттын милдетин аткарат. Синонимдердин байышында сөз жасоочу аффикстердин да зор ролу болот. Алар синоним жасоодо активдүү катышат. Автор кыргыз тилиндеги синоним сөздөрдүн колдонулуш жагынан ар түрдүүлүгүн, айкалыш чөйрөсүнүн тардыгын же кеңдигин белгилеп, синонимдерди толук же абсолюттук, оттенкалуу же идеографиялык синонимдер деп ажыратат. Кыргыз тилиндеги

абсолюттуу синонимдер да, идеографиялык синонимдер да көркөм чыгармада эң мыкты каражат катары каралат. Синонимдик уя, синонимдик катарларды мисалдар менен таблица аркылуу берген. Синонимдик уяга топтошкон сөздөр жакындык маанисине карата синонимдик катарга бөлүнөөрүн көрсөткөн. Этиштик синонимдерди да таблица аркылуу берип, дайыма алар буйрук мааниде боло тургандыгын баса белгилеген. Синонимдердин стилдик маанисине токтолгон. Айтылыштары ар башка, бирок лексикалык маанилери окшош, сөздөрдү синонимдер деп көрсөткөн.

Ш.Жапаров «Азыркы кыргыз тилиндеги синонимдер» [6] деген эмгегинде синонимдерге мүмкүн болушунча кеңири токтоп, ар тараптуу кароого аракеттенген. Мында синонимдердин мүнөздүү белгилери көрсөтүлүп, лексикалык синонимдердин маанилерине карай:

а) толук маанилеш,

б) чала маанилеш,

в) контекстик (алыс маанилеш) деп, колдонулуш каражатына карата:

а) активдүү колдонулган синонимдер,

б) пассивдүү колдонулган синонимдер;

в) неологизм синонимдер деп бөлүп көрсөткөн. Пайда болушуна карата, сөз түркүмдөрүнө, түгөйлөрүнө, тематикаларына карай топторго ажыратылган. Синонимдер деп, автор, айтылышы ар башка, бирдей же бири-бирине жакын түшүнүктү билдирген сөздөрдү эсептейт.

Кыргыз тил илиминдеги синонимдер жөнүндөгү пикирлер менен таанышып чыккандан кийин, орус тил илиминдегидей эле кыргыз тил илиминде да синонимдер жөнүндө бирдиктүү пикир жок экенине толук ишенебиз.

Тактап айтканда, төмөндөгүдөй эки көз караштын орун алганын карай алабыз.

1. Синонимдер айтылышы боюнча ар башка, бирок бирдей окшош түшүнүк берүүчү сөздөр катары каралган.

2. Синонимдер бири-бирине жакын түшүнүктү билдирүүчү, бирок кошумча оттенктору менен айырмаланган сөздөр катары каралган.

Ошондай эле, Жапаров менен Сейдакматовдун «Кыргыз тилинин синонимдер сөздүгү» деген китебинде да төмөнкүдөй каралган.

Айтылышы ар башка келип, бирдей же бири-бирине жакын түшүнүктү билдирген сөздөр синонимдер деп аталат. Синонимдердин мүнөздүү белгилери төмөнкүлөр:

а) семантикасы бирдей түшүнүктү же бири-бирине жакын кубулушту, көрүнүштү, нерселердин, буюмунун аттарын билгизет;

б) морфологиялык жактан бир сөз түркүмүнө таандык болушу;

в) тыбыштык түзүлүшү жана морфемалык куралышы боюнча ар башка болушу;

г) синтаксистик жагынан бирдей сүйлөм мүчөсүнүн илдетин аткарышы

Синонимдердин сөз түркүмдөрүнө карай бөлүнүштөрү, синонимдик катар, синонимдердин түзүлүш өзгөчөлүктөрү кээ бир авторлордун эмгектеринде үстүртөн гана берилген. Атап айтканда, Ш.Жапаровдун «Азыркы кыргыз тилиндеги синонимдер» деген китебинде синонимдердин сөз түркүмдөрү боюнча бөлүнүштөрү өтө кеңири берилбесе да, өз алдынча турганда синонимдик катарды түзгөн сөздөн бир нечеси мисал кылып берилген. Ошондой эле М.Мухаммадиевдин «Азыркы тажик тилиндеги синонимдер» (Мухаммадиев, 1960) деген диссертациялык эмгек, авторефератында синонимдердин негизги төрт сөз түркүмү боюнча бөлүнүшү көрсөтүлгөн. Синонимдерди изилдөөчүлөрдүн арасынан сөз сөз түркүмдөрүнүн ар бирине жекече токтолууга, аларды тереңирээк изилдеп билүүгө аракет жасагандар да бар. Атап айтсак, О.Жумашев казак тилиндеги этиштик синонимдерге (Жумашев, 1971), А.Болгонбаев казак тилиндеги зат атоочтук синонимдерге (Болгонбаев, 1957) кеңири токтолуп мүнөздөмө беришкен.

Биздеги азыркы милдет – ар бир сөз түркүмүндөгү синонимдерге жекече токтолуп, аларга анализ берип өтүү.

а) зат атоочтук синонимдер.

Морфологиялык жагынан сөз түркүмдөрүнө карай бөлүштүрүүдө башка түрк тилдериндегидей сыяктуу эле зат атоочтук синонимдер кыргыз тилинде да бир кыйла кездешет. Анткени нерселердин, буюмдардын, жаныбардын, өсүмдүктөрдүн жана башка ар кандай заттардын аттары, ар түркүн кубулуштардын, окуялардын, түшүнүктөрдүн аталышы зат атооч сөздөр аркылуу берилет. Ал эми андай атоолордун ичинде эки түрдүү же андан ашык аталып жүргөн заттардын, буюмдардын, жаныбарлардын аттары, бир эле маанини билдирген, бирок ар башка айтылган түшүнүктөр да бар.

Зат атоочтук синонимдер жөнүндө түшүнүк бериш үчүн чыгармалардан алынган конкреттүү фактыларды келтирип, кайсы зат атооч сөз кандай сөздөр менен синонимдеш боло ала тургандыгын салыштырып көрсөтө кетмекчибиз:

Апа – эне

- Апа эмне болду? (306-бет)

Ал кыздын энеси эле (306-бет)

Бул синоним сөздөр бири-бирине толук синоним боло алышат. Бирок колдонулуш өзгөчөлүгү боюнча «апа» кеңири колдонулат.

Аба – аке

Токой – абама айтпадыбы, быйыл «Эски көчкүнү» бүт калтырбай айдайт экен!... (308-бет).

Аңгыча Зейнеп апанын үйүнө Төкөй акенин келини Жийдегүл келди (313-бет).

Бул сүйлөмдөгү синоним сөздөр тилдин диалектилик өзгөчөлүктөрүнүн негизинде келип чыккан. Адабий тилдеги «ага» «байке» деген сөздөргө синоним болуп түшөт. Мындагы диалектилик сөздөр бир эле ойду же түшүнүктү ар түрдүү формада айтууга мүмкүндүк түздү, ошондой эле көркөмдүк өзгөчөлүктү арттырды.

Үн- дабыш

- Мен эми өзүм... рахмат, - деп кыздын үнү чыкты (305-бет).

Иттердин уйкусурап туюк үргөнү жана тоо тараптан суунунбу, же мотордунбу дабышы угулат (305-бет). Бул синонимдер ушул контексте синонимдеш болду. Бирок ар биринин өзүнө мүнөздүү оттеногу бар. Ал башка сөздөр менен айкашканда бардык учурда синоним боло бербестиги ачык байкалат.

Чогулуш – жыйналыш.

Мен сөзүмдөн кайта албайм, комсомолдук чогулушта убада бердим, мен өзүм кааладым... - деп бир жагы көшөрүп, бир жагы энесин эркелете жалынды...(308-бет).

Анан дагы толуп жаткан немелер жөнүндө, комсомолдук жыйналыш жөнүндө, запчастар жөнүндө, калп эле ооруп калып стенгазетага тартылган тракторист жөнүндө жана башкаларды айтып берчү. (309-бет).

Мындагы синоним сөздөр – бири-бирине толук маанилеш синонимдер. Бирок кээ бир учурда абсолюттук синонимдер дегенибиз шарттуу болуп калышы мүмкүн. Бул жөнүндө Булаховский да эскерттип, синонимдер өтө билинбеген, назик оттеногу менен айырмаланат деген (Булаховский, 1954).

б) сын атоочтук синонимдер

Кыргыз тилинде зат атоочтук синонимдерге караганда сын атоочтук синонимдер көп кездешет. Алардын пайда болуш булактары да, жасалыш жолдору да, активдүү жана пассивдүү колдонулушу да ар түрдүү.

Сын атоочтук синонимдер да жогоруда айтылып кеткен сыяктуу эле жалпы синонимдердин пайда болуу булактарына, жолдоруна негизделет. Мында да ички өзгөчөлүктөрүн аныктоодо семантикалык, морфологиялык принциптер колдонулат. Башкача айтканда, семантикалык жагынан бири-бирине жакындыгы, составы жагынан ар түрдүү болушу сын атоочтук синонимдерди аныктоонун негизги белгилери катары алынат.

Сын атооч синонимдерге мисал келтирели:

Сымбаттуу – келишимдүү

Зейнеп апа кандайдыр ичи элжиреп, Саадаттын толмоч, сымбаттуу мүчөсүнө көз жиберет. (307-бет).

Саадаттын өзү байкабай керилип басканы да келишимдүү (307-бет).

Бул сүйлөмдөрдөгү сын атоочтор адамды сыпаттап көрсөтүү максатында колдонулуп, мааниси жагынан бирдей синонимдик катарды түзүп турат.

Жоош – момун

Ал эми Даниярга окшош өзүн башкалардан окчун кармап, жоош жүргөндү ишке аралашкан мыктылар акча теңине албайт, карапайымдар анын зыян-пайдасы болбогон соң: «Эптеп жан сактап жүргөн бир бечара байкуш» - деп коюшат (155- бет).

Бирок бир кызык жери, Данияр момун болсо да, биз ага тең аталаша албадык (156- бет).

Бул сүйлөмдөгү сын атоочтук синонимдер уңгу түрүндө туруп бири-бирине синонимдеш боло албады. Экинчи сүйлөмдөгү эмоционалдык-экспрессивдүүлүк жагынан «момун» деген сөз өтө жоош деген маанини билдирип, речтин көркүтүүлүгүн арттырып, тактагыч функцияларда турат.

Бактылуу – таалайлуу

Ушул учурда менден бактылуу, менден таалайлуу эч ким болгон эмес чыгар. (188-бет).

Мындагы синонимдер бир эле сүйлөм ичинде кезигип, экөө тең зат атоочко сын атооч уюштуруучу «луу» мүчөсүнүн жалгануусу менен уюшулду. Бул сөздөр биринин маанисин экинчиси толуктап, ойлогон ойду чебердик менен жеткирүүгө шарт түздү.

Зор – чоң

Алда кандай зор эрдик көрсөткөндөй жүрөгүм алып учуп адегенде бет алды эле чуркап кете бердим. (19-бет).

Мен үчүн андан чоң, андан артык жумуш болгон жок (24-бет).

Бул эки сүйлөм ичинде бири-бирин толук алмаштыра алат. Бирок «чоң» деген сөз оозеки речте кеңири колдонулуп, жазуу речинде көбүнчө «зор» колдонулат.

Жакшынакай – татынакай

Айтчы, кана, эмне үчүн силер жакшынакай чыккан жүгөрүнү карабай, сугарбай кууратып салдыңар? (288-бет).

Жай гана мелмилдеп аккан кичинекей суунун жээгиндеги көлөкөлүү майда бадал, белинен сууда көгөргөн калың камыш, булутсуз асман, мемиреген татынакай түшкү чак, койчу, айланадагынын бары демин ичине катып, ошол суунун көшүлгөн тынч агымын бузбай сактап турган сыяктуу эле. (290 - бет).

Бул сүйлөмдөгү синоним сөздөр мааниси жактан бирдей түшүнүктү берип турушат. Бирок экспрессивдүү-эмоционалдык өзгөчөлүгү боюнча «татынакай» күчөтүү маанисинде берилген.

Т.Барктабасова да лексикалык маанилери жактан бири-бирине жакын болгон сөздөрдүн бары синоним боло бербейт, алардын ичинен бирдей түшүнүктү берүүчүлөрдү гана синоним боло алат деп белгилеген (Барктабасова, 1976).

в) Этиштик синонимдер

Этиштик синонимдер берилүүчү ойду, кыймыл-аракетти, ал-абалды көз алдыга элестетүү чагылдыруу үчүн, речтин ачыктыгы, тактыгы, аны көркөмдөө үчүн колдонулат. Демек, этиштик синонимдер мазмуну, көркөмдүк өзгөчөлүгү, стилдик жактан аткарган

кызматы боюнча көп кырдуу. Окумуштуулардын көз карашы менен алганда, башка сөз түркүмдөрүнүн ичинен бир топ көптүк кылат. Морфологиялык составы жагынан да этиш сөздөрдөн турган синонимдер өтө эле ар түрдүү. Алардын ичинен уңгу түрүндө туруп синоним болгондору аз, зат атооч, сын атооч же башка сөз түркүмдөрүнө этишти жасоочу мүчөлөр уланып, этишке өткөндөн кийин өз ара бири-бирине синонимдеш мааниге ээ болгондору да кеңири кездешет.

Этиштик синонимдерге мисал алып, талдап көрөлү:

Тигил – кара

Өзүнөн, элден жашырган акыры болоор иш, мына бүгүн эне томсоруп, үйүнүн ичин жаңы көргөндөй таң калып тигилип карайт. (313-бет).

Бир эле сүйлөмдө кезиккен бул синоним сөздөр бири-бирин маани жактан толуктап турат. Бирок, «тигил» кыймыл-аракеттин узак мезгилде созулгандыгын билдирип турат. «Кара» - речтин бардык стилинде кезигип, күндөлүк турмушта активдүү колдонулат.

Кулак сал – ук – тыңша

Трактордун күркүрөгөн добушуна Саадат кулак салып, жыргап угат. (313-бет).

Эненин жүрөгү мыкчылып, онтойт, анткени, Саадаттын ою азыр бул жерде эмес, тээтиги кош айдоодо экендигин, тоодон угулган күркүрөктү Саадат музыка сыяктуу эрип, тыңшап отурганын, Зейнеп апа билип эле жатты. (311-бет).

Бул сүйлөмдөрдөгү синоним сөздөр ушул контексте бири-биринин ордуна колдонууга жөндөмдүү. Бирок ар биринин өзүндө жекече өздүк мааниси бар.

Жалын- жалбар

Саадат жалынып- жалбарып жиберди. (310-бет).

Кыйкыр – бакыр

Суу соолуп баратат! – деп жанагы сугатчы кыйкырды (293-бет).

- Так! – деди Каратай үнүнүн бардыгынча заардуу бакырып – иттин гана малы! (282-бет).

Келтирилген сүйлөмдөрдөгү синоним сөздөрдүн 2 түгөйүндө сөздүн мааниси биринчиге караганда күчөтүп берилген. Эмоциянын, экспрессивдүүлүктүн натыйжасында сүйлөм так, таамай жана көркөм сапатка ээ болгон.

Бырыш кирүү – картаюу

Анын түрү да кандайдыр кубанычтуу көрүнүп, ал гана эмес бырыш кирип картайып кеткени бүгүн көзгө өзгөчө урунду. (281- бет).

Кыжыры кайноо – ачуулануу

Анын айткандары туура болсо да, Каратайга ал терс көрүнүп, анын ага кыжыры кайнап, ачууланат. (286-бет).

Бул синонимдик түгөйлөрдүн өзгөчөлүгү биринчи сөздөрдү аналитикалык жол менен атооч сөздөргө этиштердин айкалышы аркылуу татаал этиштердин жасалышында. Мында да синонимдер бир эле сүйлөмдө кезигип, бири-бирине аныктык, тактык, толуктоо киргизип турат.

Тактооч синонимдер.

Синонимдердин саны боюнча тактооч – этиш, сын атооч, зат атоочтон кийинки орунда турат. Мисал келтирсек:

Бат – дароо – ылдам – тез

Ошону байкаган Канышгүлдүн ачуусу бат эле таркап кетти. (281-бет).

Элимдин мындай кубанычтуу күнүндө бирге болоюн деп дароо эле жолго чыга турган болдум. (10-бет).

Чулгоосун ылдам-ылдам ороп, разинке өтүгүн кийип, Каратай эшикке шашылыш жүгүрүп чыкты (282-бет).

Муну укканда баятан бери ичтен бир нерсенин четин сезгенсип, кадик санагансып турган Канышгүлдүн жүрөгү дагы, дагы баягы Сабырбек! – дегендей тык токтой түшүп, анан тез-тез кагып жиберди (282-бет).

Жогорудагы сүйлөмдөрдөгү синонимдик катарды түзгөн сөздөр өз алдынча турганда синонимдеш болгону менен сүйлөм ичинде ордун алмаштырып колдонсок, стилистикалык жактан талапка жооп бербей, мааниси жактан аксап, төмөндөөгө дуушар болот. Демек, ар бир сөздүн жекече маанисин да эске ала жүрүш керек.

Өзгөчө – айрыкча

Өзгөчө эгин – жыйын келгенде аптасы менен үй бетин көрбөй күн-түн кырманда же болбосо эгин төгүп станцияда, жолдо бозуп жүрчүбүз (142-бет).

Айрыкча түн кирери менен карышкырлар айыл аралата келип, тишине тиер эчтеке таба албай, таң аткыча айланчыктап улуп жүрүштү (28-бет).

Бул сүйлөмдөрдө синоним сөздөрдү ушул контекстте абсолюттук, толук маанилеш синоним десек болот. Бири – экинчисинин ордуна эркин колдонула берет.

Учурда – убакта

Тагдыр, атайлагандай көп учурда Каратай менен Сабырбектин турмуш жолун бир коштуруп жүрдү (290-бет).

Анын аброю көтөрүлгөнүн элден гана эмес, кийинки убакта Каратай өз аялынан да байкап калды (291-бет).

Мындагы синоним сөздөр өзүнөн мурдагы сөз менен биригип, маанисин толуктап синонимдик катарды түздү. Бул сөздөр бирдей түшүнүктү берип тургандыктан, бири-бирин толук алмаштыра алат.

Адабияттар:

1. Болгонбаев А.. Казак тилиндеги зат атоочтук синонимдер, Алматы, 1957
2. Жумашев О. Глагольные синонимы в казахском языке, автореферат. канд.дисс., Алматы, 1971.
3. Бажина И. Н. Кыргыз тилиндеги омонимдер жана синонимдер, «Мугалимдерге жардам» журн., №10, 1953
4. Давлетов С. Кыргыз тилиндеги синонимдер, «Мугалимдер газетасы» г Фрунзе, 1955, 29-декабрь.
5. Суранчиева Б. Кыргыз тилиндеги синонимдердин пайда болуу булактары, «Кыргыз тилинин грамматикасынын жана лексикасынын очерктери», Фрунзе, 1965
6. Жапаров Ш. Азыркы кыргыз тилиндеги синонимдер, Фрунзе, 1971, 7, 9-10- б, 50-60 б.
7. Барктабасова Б. Аалы Токомбаевдин чыгармасындагы этиштик синонимдер, «Эл агартуу» журн. 1976, №4, 64-63-беттер; Барктабасова Б. Аалы Токомбаевдин чыгармасындагы этиштик синонимдер, «Эл агартуу» журн. 1976, №4, 64-63-беттер.

Рецензент: ф.и.к. Дюшеева Т.С.